เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์เรื่องพระมาลัยคำหลวง ก่อนเรื่องนันโทปนันทสูตรคำหลวง

Chaofa Thammathibed composed "Malai Khamlaung" before "Nanthopanantha Sutra Khamlaung"

ประคอง เจริญจิตรกรรม

Prakong Jaroenjitrkam

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์ใหม่เกี่ยวกับเวลาการแต่งวรรณคดีเรื่อง*พระมาลัยคำหลวง* และเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* โดยศึกษาจาก พระราชประวัติ แนวคิด ตัวบทพระนิพนธ์ ตลอดจนพระราชพงศาวดาร ผลของการศึกษาพบว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์เรื่อง*พระมาลัยคำหลวง* ก่อนเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* ซึ่งแตกต่างจากผลการศึกษาเดิม

Abstract

This article re-analyses the periods of the composition of "Malai Khamlaung" and "Nanthopanantha Sutra Khamlaung". As tools of this analysis, the study uses biographical information on composer Chaofa Thammathibed, study of the themes and content of his work, and study of his royal antecedents. The results show that Chaofa Thammathibed composed "Malai Khamlaung" before "Nanthopanantha Sutra Khamlaung". This conclusion contradicts that of previous work on the topic.

ความเป็นมาของปัญหา

สมัยที่แต่งของวรรณคดีไทยเป็นปัญหาที่มีอยู่และยังคงดำรงอยู่ตลอดมาในการศึกษาวรรณคดีโบราณของไทย และเป็นเสมือนขุมทรัพย์ที่รอให้คนที่สนใจศึกษาวรรณคดีเชิงประวัติมาค้นคว้าหาความจริง นับเป็นเสน่ห์อย่างหนึ่งของวรรณคดีไทย

กรณีเรื่องเวลาแต่งของ*พระมาลัยคำหลวง* และ*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* นั้น นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้กล่าวถึงปีที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์ไว้อย่างชัดเจน ว่า

> ลำดับปีในพระชนมายุของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ
>
> พ.ศ. 2276 ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเสนาพิทักษ์
>
> พ.ศ. 2278 เสด็จหนีพระราชอาชญา ออกทรงผนวช
>
> พ.ศ. 2279 ทรงนิพนธ์นันโทปนันทสูตรคำหลวง
>
> พ.ศ. 2280 ทรงนิพนธ์พระมาลัยสูตรคำหลวง
>
> พ.ศ. 2284 ดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
>
> พ.ศ. 2298 ต้องพระราชอาชญาเฆี่ยนถึงทิวงคต
>
> (กรมศิลปากร, 2513: 21)

จากการลำดับปีในพระชนมายุของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศข้างต้น ระบุอย่างชัดเจนว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* ก่อน*พระมาลัยคำหลวง*

ที่มาของเวลาแต่งวรรณคดีคำหลวงทั้งสองเรื่องที่กล่าวมาข้างต้นสันนิษฐานได้ว่านำมาจากข้อความส่วนท้ายของเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*และ*พระมาลัยคำหลวง* โดยใน*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* (กรมศิลปากร, 2513: 235) ปรากฏข้อความว่า

> พระบาฬีนนโทปนนทสูตรนี้ พระมหาพุทธสิริเถรเจ้าแต่งไว้แต่ก่อน บ่มิได้ลงพุทธสักราชไว้ ว่าเมื่อแรกแต่งพระบาฬีสำเร็จน้นน พุทธสักราชได้เท่าน้นนเท่าน้นน แลเจ้าฟ้าธรงพระผนวช กรมขุนเสนาพิทักษ์ มาธรงแต่งเปนเนื้อความคำประดับครั้งนี้ เมื่อสำเร็จน้นนพุทธสักราชล่วงไปแล้วได้ 2279 ปีกับ 3 เดือน

ข้อความนี้ได้ระบุปีที่แต่งเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*ไว้อย่างชัดเจนว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์เรื่องดังกล่าวขณะเป็นภิกษุเมื่อปี พ.ศ. 2279 แต่ข้อความดังกล่าวก็เป็นข้อความที่มีผู้แต่งเติมขึ้นภายหลัง ไม่ใช่บทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ดังจะเห็นคำที่ใช้เรียกเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ข้อความตอนนี้ใช้ว่า "แล**เจ้าฟ้าธรงพระผนวช กรมขุนเสนาพิทักษ์** มาธรงแต่งเปนเนื้อความคำประดับครั้งนี้" การเรียกพระนามของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศลักษณะนี้ แสดงว่าข้อความดังกล่าวเป็นของบุคคลอื่นเขียนถึงเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ไม่ใช่ส่วนที่เป็นบทพระนิพนธ์ หากเป็นส่วนที่มีบุคคลอื่นแต่งเพิ่มเติมภายหลัง ความน่าเชื่อถือเกี่ยวกับเวลาแต่งที่ระบุไว้จึงมีน้ำหนักลดลงเพราะบุคคลอื่นเป็นผู้ให้ข้อมูล จึงอาจคลาดเคลื่อนไม่ตรงกับความจริงก็เป็นได้

ลักษณะการใช้คำเหล่านี้ต่างจากการใช้คำในเรื่อง*พระมาลัยคำหลวง*ที่มีการระบุไว้ในส่วนท้ายของเรื่องว่า

เมื่อเสร็จศักราชได้	สองพัน
สองร้อยแปดสิบสรรค์	เศษเหล้า
สิบเบ็ดเดือนหกวัน	พฤหัศ
เดือนห้าแรมเจ็ดเข้า	เขตข้างปีมะเมีย

(กรมศิลปากร, 2513: 293)

ข้อความนี้เป็นข้อความที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์ บทสุดท้ายเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงระบุเวลาที่ทรงนิพนธ์*พระมาลัยคำหลวง*เสร็จ คือ วันพฤหัส แรม 7 ค่ำ เดือน 5 ปีมะเมีย พุทธศักราช 2280 ใช้เวลาแต่ง 11 เดือน 6 วัน วันเวลาการแต่งของ*พระมาลัยคำหลวง*น่าเชื่อถือ ด้วยเป็นการบอกกล่าวของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศผู้ทรงนิพนธ์เรื่องนี้

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าวันเวลาการแต่งของเรื่อง*พระมาลัยคำหลวง*นั้นชัดเจนว่าแต่งเสร็จในปี พ.ศ.2280 ก่อนได้รับการพระราชทานอภัยโทษ ส่วนเวลาแต่งของเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*ยังไม่แน่นอนด้วยวันเวลาการแต่งปรากฏอยู่ในส่วนเนื้อหานั้นเป็นผู้อื่นเขียนเติมภายหลัง

จุดนี้เองที่ทำให้เกิดข้อสงสัยเกี่ยวกับเวลาที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์วรรณคดีคำหลวงทั้งสองเรื่อง ด้วยเนื้อหาของวรรณคดีทั้งสองเรื่อง เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ในพระประวัติของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ แนวคิด และข้อความที่ปรากฏในปณามพจน์และในปัจฉิมพจน์ ทั้งหมดแล้ว พบว่า *พระมาลัยคำหลวง*แต่งก่อน*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*ซึ่งแตกต่างจากข้อสันนิษฐานที่มีมาก่อนหน้านี้

พระประวัติเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศเป็นกวีในช่วงกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย มีพระนามที่ผู้อ่านวรรณคดีส่วนใหญ่รู้จักและเรียกขานว่า "เจ้าฟ้ากุ้ง" ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและสมเด็จพระพันวัสสาใหญ่หรือกรมหลวงอภัยนุชิต

แม้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศจะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นถึง "เจ้าฟ้า" แต่พระองค์ก็ทรงเป็นกวีที่มีชะตาชีวิตพลิกผันตลอดพระชนม์ชีพ ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะเหตุการณ์พระประวัติที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง*พระมาลัย*

*คำหลวง*และ*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*เท่านั้น คือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศต้องหนีพระราชอาชญาเรื่องการทำร้ายเจ้าฟ้าพระกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ไปทรงผนวช ที่วัดโคกแสง ซึ่งเป็นวัดภายในเขตพระนคร ดังปรากฏข้อความใน*พระราชพงศาวดารกรุงเก่า* (2501: 362 – 363) ได้เรียบเรียงเกี่ยวกับเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ว่า

> ครั้นถึงณเดือนเจ็ดปีเถาะสัปตศก พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เสด็จเข้ามาอยู่วัดโคกแสง เวียนมาเยียนพระเจ้าอยู่หัวอยู่เนือง ๆ วันหนึ่งเพลาค่ำพระเจ้าลูกเธอกรมขุนเสนาพิทักษ์ ให้พระองค์ชื่นพระองค์เทศโอรส ออกไปอัญเชิญเสด็จกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ณ วัด ว่า มีพระราชโองการให้เชิญเสด็จไป กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์สำคัญว่าจริงก็เสด็จมาขึ้นหน้าพระชัย เข้าไปถึงในที่ประตู ที่กรมขุนเสนาพิทักษ์แอบประตูอยู่ ฟันด้วยพระแสงดาบถูกจีวร สังฆาฏิขาด หาเข้าไม่ กรมขุนเสนาพิทักษ์วิ่งเข้าไปที่ข้างใน
>
> กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เสด็จเข้าไปที่พระเจ้าอยู่หัวประชวร พระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นตรัสถามว่า เป็นไรผ้าสังฆาฏิจีวรจึงขาด กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ถวายพระพรว่า กรมขุนเสนาพิทักษ์หยอก ครั้นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ถวายพระพรลาออกมา กรมหลวงอภัยนุชิต พระชนนีกรมขุนเสนาพิทักษ์เสด็จตามไปอ้อนวอนว่า ถ้าพ่อมิช่วยก็เห็นน้องจะตาย กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ตรัสว่า จะช่วยได้ก็แต่กาสาวพัสตร์อันเป็นธงชัยพระอรหรรต กรมหลวงอภัยนุชิตได้สติขึ้น จึงเสด็จเข้าไปทรงพระวอซ่อนพากรมขุนเสนาพิทักษ์ออกทางประตูฉนวนไปให้ทรงผนวช ณ วัดโคกแสง อยู่ด้วยกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์นั้น พระเจ้าอยู่หัวให้ค้นหาตัวไม่พบ ได้แต่พระองค์เทศ พระองค์ชื่น ก็ให้ประหารเสียด้วยท่อนจันทน์

ด้วยเหตุนี้ กรมขุนเสนาพิทักษ์ หรือเจ้าฟ้าฯ กรมขุนเสนาพิทักษ์ หรือเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ จึงจำเป็นต้องทรงผนวชที่วัดโคกแสง เพื่อหนีพระราชอาชญา และการทรงผนวชครั้งนี้พระองค์มีพระนามฉายาในสมณะเพศว่า “สิริปาโล” (กรมศิลปากร, 2513: 7)

ใน*พระราชพงศาวดารกรุงเก่า* (2501: 363) ยังได้กล่าวถึงมูลเหตุที่กรมขุนเสนาพิทักษ์ได้รับพระราชทานอภัยโทษไว้ว่า

> ณ ปีมะเส็งนพศก กรมหลวงอภัยนุชิต ทรงพระประชวรหนักลง จึงกราบทูลขอโทษพระเจ้าลูกเธอกรมขุนเสนาพิทักษ์ พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ถ้าไม่กบฏแล้วก็ไม่ฆ่า กรมหลวงอภัยนุชิตก็วางพระทัย แล้วก็สูญสิ้นพระชนมายุ

เมื่อได้รับพระราชทานอภัยโทษ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนเสนาพิทักษ์ก็ทรงลาสิกขาในปี พ.ศ. 2280 นับเวลาที่ทรงผนวชตั้งแต่ เดือน 7 ปี พ.ศ. 2278 จนถึง ปี พ.ศ. 2280 เป็นเวลาประมาณ 2 ปีเศษ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นายธนิตอยู่โพธิ์ได้ระบุว่า “ในระยะที่ทรงผนวชอยู่ ณ วัดโคกแสงนี้ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศได้ทรงศึกษาและใช้พระปรีชาญาณทางกวี ทรงนิพนธ์วรรณคดีแห่งพระพุทธศาสนาขึ้น 2 เรื่อง คือ ทรงนิพนธ์*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* เมื่อพ.ศ. 2279 และทรงนิพนธ์*พระมาลัยคำหลวง* เมื่อ พ.ศ. 2280” (กรมศิลปากร, 2513, น.8)

อีกสี่ปีต่อมา คือในปี พ.ศ.2284 เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงได้รับการสถาปนาให้ทรงดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์ และพระที่นั่งสมเด็จ เหตุการณ์นี้แสดงว่าพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพระราชทานโอกาสให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงสร้างผลงานเพื่อความมั่นคงทางการเมืองของพระองค์ ใน*พระราชพงศาวดารกรุงเก่า* (2501: 363-364) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ไว้ว่า

> ครั้น ณ เดือนห้าปีระกาตรีศก พระราชโกศาบ้านอยู่วัดระฆังกราบทูลว่า จะขอให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นกรมพระราชวัง จึงดำรัสให้ปรึกษาอรรคมหาเสนาบดีทั้งปวง เห็นพร้อมกันแล้วพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ ดำรงฐานานุศักดิ์ในที่มหาอุปราชโดยราชประเพณี แล้วทรงพระกรุณาสั่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพ็ชร์ขึ้นใหม่ พระวิหารนั้นอย่าทำมณฑปเลย ให้ทำเป็นหลังคาเหมือนวิหารทั้งปวง ทำปีเศษจึงแล้ว
>
> พระที่นั่งสมเด็จชำรุดทรงพระกรุณาสั่งกรมพระราชวังให้รื้อลงทำใหม่ สิบเดือนจึงสำเร็จ

หากทว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศก็ทรงกระทำให้ชีวิตของพระองค์ต้องพลิกผันใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏบันทึกไว้ใน*พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ* (2507: 470) ความตอนหนึ่งว่า

> อนึ่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชวรพระโรคสำหรับบุรุษกลายเป็นโรคคชราค[1] แต่ไม่ได้เสด็จเข้าเฝ้าถึง 3 ปีเศษ วันหนึ่งมีพระบัณฑูณให้เอาตัวเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวร ปลัดเวร กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี มาถามว่า เจ้ากรมเป็นแค่หมื่น จัดกันในกรมตั้งขึ้นเป็นขุน แล้วทำสูงกว่าศักดิ์ ให้ลงอาชญาโบยหลังคนละ 15 ทีบ้าง 20 ที่บ้าง เพลากลางคืนให้คนเข้ามาด้อมมองอยู่ประตูสระแก้ว

ระบบขุนนางในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ตำแหน่งขุนสูงกว่าตำแหน่งหมื่น (มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, 2536: 109) ดังนั้นการที่กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี ตั้งขุนนางในกรมตนเป็น "ขุน" เจ้าฟ้าธรรมธิเบศจึงถือว่าเป็นการ "ทำสูงกว่าศักดิ์" การลงโทษเฆี่ยนคนในบังคับของกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศครั้งนี้ แสดงให้เห็นว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงยึดมั่นในเรื่องอำนาจ เพราะไม่เพียงแต่ลงโทษแต่ยังส่งคนคอยสังเกตการณ์คอยดูพฤติกรรมของกรมหมื่นทั้งสามด้วย สิ่งนี้ทำให้กรมหมื่นทั้งสามพระองค์เกิดความหวาดเกรงภัยจนทำให้ "กรมหมื่นสุนทรเทพทำเรื่องราวกราบทูลพระกรุณาเป็นการลับ ว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จเข้าทำชู้ด้วยเจ้าฟ้านิ่ม เจ้าฟ้าสังวาล ถึงในพระราชวังหลวงหลายครั้ง... แล้วมีกระทู้ถามกรมพระราชวังรับเป็นสัตย์" (*พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ,* 2507: 470-471)

ด้วยความผิดครั้งนี้ทำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศต้องพระราชอาชญาเฆี่ยนจนเป็นเหตุให้ทิวงคต

แนวคิดของนันโทปนันทสูตรคำหลวงและพระมาลัยคำหลวง

นันโทปนันทสูตรคำหลวง และ*พระมาลัยคำหลวง* เป็นบทพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับพุทธศาสนาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ซึ่งมีแนวคิดของเรื่องแตกต่างกัน

แนวคิดของนันโทปนันทสูตรคำหลวง

แนวคิดของเรื่องนันโทปนันทสูตรคำหลวง คือ คนหรือสัตว์ที่มีมิจฉาทิฐิมากเพียงไรก็สามารถอบรมให้มีสัมมาทิฐิได้

พระยานันโทปนันทนาคราชที่หยาบกระด้าง ไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเล็งเห็นว่าพระยานันโทปนันทนาคราชเป็นสัตว์ที่สามารถสอนได้ แต่ต้องใช้วิธีที่แตกต่างไปจากการสอนปกติ ด้วยพระเมตตาจึงมีพระบัญชาให้พระโมคคัลลานะเถระไปสั่งสอนพระยานันโทปนันทนาคราชเพื่อให้รู้จักเรื่องกรรมและศีล อันจะส่งผลให้พระยานาคสำเร็จมรรคผลนิพพานได้ในอนาคตชาติ ในการทำให้พระยานาคละมิจฉาทิฐิ พระโมคคัลลานะเถระต้องแสดงฤทธิ์เพื่อปราบพยศพระยานันโทปนันทนาคราชจนทำให้พระยานันโทปนันทนาคราชคลายพยศและละมิจฉาทิฐิได้ ดังความปรากฏในเรื่องว่า

> ในกาลบัดนั้น อันว่าพระมหาโมคคัลลานะเถร อันเปนพระชิเนนทรโอรส ได้สดับพจน แห่งบรรนะคาธิราช กมีพระหฤไทยสาธุสำคัญ ว่าพระญานาคนั้นประดูจโอรส อันปรากฏแต่พระอุระ กมีพระพจนควรทยาลู ว่าดูกรพระญานนโทปนันท อันว่าสมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ กเสด็จมาอยู่ที่นี้ สมเด็จบรมตรีภวนะมณฑล สกลโลกยนาถา อนุญญาตให้อาตมาทวรมานท่าน อันจให้อาตมกษานติโทษา ท่านจงมาให้สมเด็จ พระสรรเพชญ์พุทธทิวากร อันเถพอโลกวิวรให้อาภา ขษานติโทษาแห่งท่าน เทอญ (กรมศิลปากร, 2513: 223)

---

[1] คชราค ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 เขียนว่า คชราช หมายถึง น. คุดทะราด

ข้อความข้างต้นแสดงความสำเร็จที่พระโมคคัลลานะสามารถทำให้พระยานันโทปนันทนาคราชละมิจฉาทิฐิได้ และนำพระยานาคมาเฝ้าองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อขมาโทษและยอมรับพระรัตนตรัยเป็นสรณะแห่งตน ในตอนท้ายของเรื่องยังมีบทที่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญฤทธิ์ของพระโมคคัลลานะ และให้พุทธบริษัทตั้งจิตนมัสการพระโมคคัลลานะ ว่า

> ดูราภิกษุภิกษุณีทงงหลาย หมายอันมีธรรมธราธาร อันว่าพระมหาโมคคัลลานผู้ใด ธทรมานได้ซึ่งสัตวทงงหลาย หมายมีต้นว่านาคราช อันมีริทธิอำนาทมะโหฬาร อันบุทคลผู้อื่นจทรมานบมิได้ ธกต้งงสัตวทงงหลายไว้ในมรรคา อัษฎางโคดดมาประเสอรรดิ อันเลอศล้ำมรรคา สาธโว ดูราสาธุสับบุรุษ พุทธุบาสกอุบาสิกา อันว่าท่านทงงหลาย จงต้งงจิตรถวายนมัสการ ซึ่งพระมหาโมคคัลลานเถรน้นน อันเธอมีสรรพความเพียร สดุดีด้วยเสียรแห่งอาตมา ด้วยใจสรัทธายินดีแห่งท่านท้งงปวง เทอญ (กรมศิลปากร, 2513: 232-233)

แนวคิดของเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* ว่า “คนหรือสัตว์ที่มีมิจฉาทิฐิมากเพียงไรก็สามารถอบรมให้มีสัมมาทิฐิได้” นั้น สอดคล้องกับพระราชประวัติของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ที่แต่เดิมพระองค์เคยทรงมีมิจฉาทิฐิทำร้ายกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์จนต้องหนีพระราชอาญาของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไปทรงผนวชที่วัดโคกแสง แต่เมื่อทรงศึกษาหลักธรรมในพุทธศาสนา พระองค์ก็สามารถละมิจฉาทิฐิที่ทรงมีได้

นันโทปนันสูตรคำหลวง จึงเป็นกลวิธีที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงใช้เป็นเครื่องมือเพื่อแสดงโดยนัยให้พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและคนทั่วไปทราบว่าพระองค์ทรงสำนึกผิดได้อย่างชาญฉลาดและแยบคาย อีกทั้งยังแฝงนัยยกย่องกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ที่ทรงอบรมพระองค์ให้มีสัมมาทิฐิได้เช่นเดียวกับพระโมคคัลลานะปราบพระยานันโทปนันทนาคราช และพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศหากพระราชทานอภัยโทษเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ก็ทรงเป็นดังพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงให้อภัยและทรงยอมรับพระยานันโทปนันทนาคราช

แนวคิดของพระมาลัยคำหลวง

แนวคิดของเรื่อง*พระมาลัยคำหลวง* คือ การให้ทานมีอานิสงส์มาก เรื่องพระมาลัยมาจากคัมภีร์พุทธศาสนาชื่อว่า *“มาเลยฺยเทวัตเถรวัตถุทีปนีฎีกา”* กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระอรหันต์นามว่าพระมาลัยไปโปรดสัตว์นรก ซึ่งจะมีการพรรณนาความทุกข์และบุพกรรมของสัตว์นรกขุมต่าง ๆ และพระมาลัยยังไปนมัสการพระจุฬามณีที่ดาวดึงส์ ส่วนนี้จะพรรณนาความสุขและบุพกรรมของเทพบุตรต่าง ๆ

เนื้อหาของ*พระมาลัยสูตรคำหลวง* ฉบับพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ กล่าวพรรณนาอย่างละเอียดเฉพาะตอนที่พระมาลัยนำดอกบัวจำนวน 8 ดอก ที่ชายยาจกถวาย ไปนมัสการพระเจดีย์จุฬามณี ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเน้นการกล่าวถึงผลบุญที่เกิดจากการให้ทานอันเป็นบุพกรรมของเทวดาต่าง ๆ ที่มาบูชาพระเจดีย์จุฬามณี อย่างเช่น เทพบุตรขบวนแรกมีบริวารหนึ่งร้อย พระมาลัยเห็นก็ถามพระอินทร์ว่า เป็นขบวนของพระศรีอาริยเมตไตรยใช่หรือไม่ พระอินทร์ก็ตอบว่า ไม่ใช่ และได้อธิบายบุพกรรมของเทพบุตรองค์นั้นว่า

> พระมาลัยว่าดั่งฤๅ เทพนี้คือผู้ใด ท้าวสหัสไนยแสดงพจน์ บปรากฏโดยนาม พระเถรถามบุพพกรรมว่าเทพทำกุศลไฉน ตรีเนตรไขตอบคดี ว่าเทพนี้อยู่มนุษย์ ประดาษสุดทลิททา เที่ยวเกี่ยวหญ้านิรันดร์ ขายเลี้ยงชีวันอาตมา ให้ทานกาบหึงส์ ข้าวก้อนหนึ่งเท่านั้น ม้วยดลสวรรค์เสวยสวัสดิ์ มีบริสัชร้อยองค์ ด้วยผลส่งสืบสรรค์ (กรมศิลปากร, 2513: 252)

ข้อความข้างต้นแสดงว่า เทพบุตรขบวนแรกมีบริวารหนึ่งร้อยนั้นเป็นผลมาจากกุศลกรรมที่ให้ข้าวแก่กาเพียงก้อนเดียว หรือเทพบุตรขบวนที่สองซึ่งมีบริวารหนึ่งพัน ก็มีบทพรรณนาผลแห่งทานดังนี้

> อันดับนั้นเทวา บริวารมาถึงพัน รัศมีวรรโณฬาร ช่วงชัชวาลทิศา จึ่งพระมาลัยถาม อินทร์ว่านามเมตไตรย เทพว่าใช่วรญาณ เธอถามว่ากาลก่อนกล เทพทำผลเป็นไฉน มัฆวาฬไกรพจนา ว่าเทพาแต่ก่อนกาล เป็นโคบาล กลางไร่ เอาโภชนไปให้ทาน เพื่อนโคบาลดุจกัน กุศลนั้นเพียงนี้ ให้ผู้บมีศีลคุณ ผู้อับบุญบสืบไว้ ถ้าผู้ใดให้ทาน ให้บริวารพันหนึ่ง รูปโฉมพึงพอใจ (กรมศิลปากร, 2513: 252)

ข้อความข้างต้นแสดงว่า บุพกรรมครั้งนั้น เทพบุตรได้แบ่งปันอาหารให้เพื่อนโคบาลด้วยกัน จึงส่งผลให้ผู้ให้ทานนั้นเกิดเป็นเทวดามีบริวารหนึ่งพัน

ผลของการให้ทานที่ปรากฏใน*พระมาลัยคำหลวง*แสดงเด่นชัดว่า ยิ่งให้มากก็ยิ่งได้รับผลดีจากทานนั้นมากกว่าทานที่ให้ไปหลายเท่านัก ลักษณะการพรรณนาเช่นนี้ย่อมส่งผลให้เกิดแรงจูงใจแก่ผู้อ่านและผู้ฟังที่จะให้ทานมากยิ่งขึ้น ถือเป็นพระอัจฉริยภาพของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ที่ทรงสามารถสอดแทรกแนวคิดเรื่องอานิสงส์ของการให้ทาน ผ่านความไพเราะและเนื้อหาของกวีนิพนธ์ได้อย่างแนบเนียน

เมื่อพิจารณาด้านแนวคิด เรื่อง*พระมาลัยคำหลวง*เน้นเรื่องการให้ทานมีอานิสงส์มากส่วนเรื่อง *นันโทปนันท-สูตรคำหลวง*เน้นเรื่องคนหรือสัตว์ที่มีมิจฉาทิฐิมากเพียงไรก็สามารถอบรมให้มีสัมมาทิฐิได้

แนวคิดของทั้งสองเรื่องต่างกัน แต่ก็ล้วนแสดงจุดมุ่งหมายแฝงเร้นในบทพระนิพนธ์ทั้งสองเรื่องที่เหมือนกัน คือ พระประสงค์ที่จะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพระราชทานอภัยโทษ หากนำมาพิจารณาประกอบกับพระประวัติเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ในขณะที่พระองค์ทรงหนีพระราชอาชญาไปทรงผนวชที่วัดโคกแสง สิ่งที่พระองค์ประสงค์ที่สุดไม่ใช่พระนิพพาน หรืออำนาจ หากแต่เป็นการได้รับพระราชทานอภัยโทษ ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศยอมพระราชทานอภัยโทษให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ตามคำทูลขอของกรมหลวงอภัยนุชิตก่อนสิ้นพระชนม์ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศก็ทรงลาผนวชทันที อีกทั้งต่อมาเมื่อกรมหมื่นสุนทรเทพทำเรื่องกราบทูลพระกรุณาเป็นความลับว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศลอบมีความสัมพันธ์เชิงชู้สาวกับเจ้าฟ้านิ่มและเจ้าฟ้าสังวาลถึงในพระราชวังหลวงหลายครั้ง ในที่สุดเจ้าฟ้าธรรมธิเบศต้องถูกลงพระราชอาชญาเฆี่ยนจนสิ้นพระชนม์ (*พระราชพงศาวดารกรุงเก่า,* 2501: 371-372) สิ่งเหล่านี้ย่อมแสดงว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงสนพระทัยในทางโลกมากกว่าทางธรรม

แนวคิดของ *นันโทปนันทสูตรคำหลวง* และ*พระมาลัยคำหลวง* เป็นหลักฐานแสดงความเป็นปราชญ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ แม้พระองค์จะทรงสำนึกผิดและทรงปรารถนาการได้รับพระราชทานอภัยโทษมากเพียงไร พระองค์ก็ไม่ทรงใช้วิธีการอ้อนวอนหรือร้องขอโดยตรง พระองค์กลับใช้การแต่งวรรณคดี 2 เรื่องซึ่งมีที่มาจากคัมภีร์พุทธศาสนาทั้ง ๆ ที่พระองค์ทรงผนวชอยู่เพียง 2 ปีเศษเท่านั้น การกระทำเช่นนี้เป็นการประกาศให้คนทั่วไปเห็นพระอัจฉริยภาพทั้งทางด้านกวีและด้านความรู้ในคัมภีร์พุทธศาสนา นอกจากนี้การที่ทรงเลือกสรรค์เรื่องที่มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับพระประสงค์ จาก*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*ให้เห็นว่าพระองค์ทรงละมิจฉาทิฐิได้แล้ว และจาก*พระมาลัยคำหลวง*ให้ผู้อ่านเห็นอานิสงส์ของการให้ทาน ยิ่งเป็นการแสดงให้เห็นความเป็นปราชญ์ของพระองค์ยิ่งขึ้น

การพินิจเวลาแต่ง

เวลาการแต่ง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* และ*พระมาลัยคำหลวง* นั้นมีข้อควรศึกษาพิจารณาโดยละเอียดจากข้อความที่ปรากฏอยู่ในบทพระนิพนธ์ทั้งสองเรื่อง

1. การพินิจจากข้อความปณามพจน์

บทปณามพจน์นำเข้าสู่การเล่าเรื่อง กวีจะแต่งบทนมัสการพระรัตนตรัย บูชาเทพเจ้า สรรเสริญกษัตริย์ บอกรายละเอียดเกี่ยวกับการแต่ง เช่น วัตถุประสงค์ วิธีการแต่ง มูลเหตุแห่งการแต่ง

บทปณามพจน์ใน*พระมาลัยคำหลวง* นั้น เป็นบทไหว้ครู ไม่มีการกล่าวถึงพระอิสริยยศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ดังข้อความว่า

> นโม อันว่ากฤษฎาญชวลิตวา มม แห่งข้าผู้ภักดี อตฺถุ ขอจงมีเนืองนิตย์ ตสฺส นาถสฺส แก่บพิตรอิศวรารัตน์ อันสรณัศแห่งตรีโลก อันข้ามโอฆอมร นิกรนรสบสัตว์ ภควโต ผู้ธรงศีลศรีสวัสดิ์ ชยัสดุมงคล สุวิมลวิบุลย์อดุลยาวิเศษ . . . (กรมศิลปากร, 2513: 239)

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงผู้ทรงนิพนธ์ว่าตั้งใจนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นที่พึ่งของโลกทั้งสาม ผู้ทรงข้ามห้วงน้ำแห่งการเวียนว่ายตายเกิด ผู้ทรงสอนสัตว์ทั้งหลาย และผู้ทรงศีลอันประเสริฐ

พระมาลัยคำหลวง จึงสมควรที่จะเป็นบทพระนิพนธ์ในช่วงที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงผนวชอยู่ที่วัดโคกแสง ส่วนบทปณามพจน์ใน*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*เป็นหลักฐานสำคัญในการพิจารณาเวลาแต่ง บทปณามพจน์ใน*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*จะเริ่มด้วยภาษาบาลีมีเนื้อความนมัสการพระรัตนตรัย พระโมคคัลลานะที่ได้ปราบนันโทปนันทนาคราช จากนั้นจึงกล่าวถึงผู้แต่งไว้ว่า

> อหํ อันว่าข้า สิริปาโล นาม ผู้ชื่อมหาสิริบาล เมื่อในกาลบรรพัช ครั้นนิวัตรนิเวส เปนกระษัตรเพศวรำธมฺมธิเปสฺสชยเชฏฐสุริยวํส นาม กชื่อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ไชยเชษฐสุริยวงษ เสวยรัชชงศฤงคาร วังบวรสถานมงคล ดำกลเปนฝ่ายหน้า ผจญปัจจามิตรแพ้พ่าย (กรมศิลปากร, 2513: 147-148)

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ผู้แต่งนั้นเมื่อครั้งบรรพชามีนามว่า สิริปาโล แต่เมื่อกลับสู่วงศ์กษัตริย์มีพระนาม “เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ไชยเชษฐสุริยวงษ เสวยรัชชงศฤงคาร วังบวรสถานมงคล” ข้อความนี้บอกชัดว่าผู้แต่งได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ดังนั้นเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*จึงควรแต่งเสร็จหลังจากปี พ.ศ. 2284 ซึ่งเป็นปีที่เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ได้รับการสถาปนาเป็นวังหน้า ดังอธิบายไว้แล้วในหัวข้อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ

นอกจากนี้ในบทปณามพจน์อีกตอนหนึ่งยังกล่าวถึงการพ้นอันตรายด้วยบารมีของพระรัตนตรัยไว้ว่า

> อหํ อันว่าข้าพระบาทยุคล นุปทฺทวนฺตรายโก กพ้นจากอันดรายุปัททวาสรรพาพาธ วสา ด้วยอำนาจพระบารมี ตสฺส รตนตฺตยปณามสฺส แห่งพระศรีรตนัตไตรยประณาม อสฺมิ จงมีตามปรารถนาแห่งข้า เทอญ (กรมศิลปากร, 2513: 148)

บทปณามพจน์เหล่านี้ยืนยันให้เห็นว่าการแต่งเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*นั้นแต่งเสร็จภายหลังเจ้าฟ้าธรรมธิเบศได้รับการสถาปนาเป็นวังหน้าแล้ว

2. การพินิจจากข้อความปัจฉิมพจน์

ปัจฉิมพจน์เป็นส่วนสุดท้ายของเรื่อง ปัจฉิมพจน์ในเรื่อง*พระมาลัยคำหลวง* เป็นโคลงสี่สุภาพ 5 บท กล่าวถึงการแต่งเรื่อง*พระมาลัยคำหลวง*และบทที่น่าสนใจคือ

จอมจักรจักใคร่คุ้ม	ครองสัตว์
ส่งสารสารสั่งอรรถ	ถี่ถ้อง
ทรงธรรมธรรมเตือนตัด	ตัวบาป
สิ้นกรรมกรรมจักข้อง	ข่ายเปลื้องพบองค์
เดชะข้ากล่าวแกล้ง	ศุภสาร
เดชะแถลงนิทาน	เทียบไว้
เดชะเพียรเจียรกาล	จนเสร็จ
เดชะบุญแต่งให้	พบไท้ทรงธรรมฯ

(กรมศิลปากร, 2513: 293)

โคลงที่ยกมาบทแรกข้างต้น มีข้อความที่ควรพิจารณา คือ "สิ้นกรรมกรรมจักข้อง ข่ายเปลื้องพบองค์" คำว่า "พบองค์" ในที่นี้ ถ้าพิจารณาอาจหมายถึงพระศรีอาริยเมตไตรย แต่ในที่นี้ ก็สามารถตีความได้เช่นกัน ว่า หมายถึง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และการสิ้นกรรม ก็แฝงนัยความหมายของการได้รับการพระราชทานอภัยโทษจากความผิดที่เคยก่อไว้ และได้กลับไปเข้าเฝ้าฯ ตามเดิม สอดคล้องกับข้อความ "ข่ายเปลื้องพบองค์"

โคลงบทต่อมาข้างต้นเป็นการคำอธิษฐานของผู้ทรงนิพนธ์ ว่า ด้วยอำนาจแห่งความตั้งใจและความเพียรของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศในการทรงนิพนธ์เรื่อง*พระมาลัยคำหลวง* จนจบบริบูรณ์ พระองค์จึงขอให้ทรงได้พบ "ไท้ทรงธรรม" ซึ่งสามารถตีความได้สองนัย นัยแรก คือ พระศรีอาริยเมตไตรย ส่วนนัยที่สองก็คือ พระราชบิดาหรือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ในพระประวัติ นัยที่สองของคำว่า "ไท้ทรงธรรม" มีความสำคัญต่อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ มากกว่านัยแรก เพราะชีวิตและอนาคตของพระองค์จะเป็นไปอย่างไรขึ้นอยู่กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ อีกทั้งพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ปรากฏในพงศาวดารก็มีอีกพระนามหนึ่งว่า "พระมหาธรรมราชา" (*คำให้การชาวกรุงเก่า*, 2507: 28) รวมทั้งพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศยังทรงสนพระราชหฤทัยใฝ่ธรรมในพุทธศาสนา สมควรที่จะกล่าวขานว่า "ไท้ทรงธรรม" ได้อย่างสมเหตุผล

นอกจากนี้ข้อความในปัจฉิมพจน์ของ*พระมาลัยคำหลวง*ยังมีลักษณะการใช้คำที่มีน้ำเสียงถ่อมตน ไม่กล่าวถึงยศศักดิ์อำนาจ และที่สำคัญไม่มีการกล่าวถึงการดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังสถานมงคลเลย ในบทปัจฉิมพจน์ของ*พระมาลัยคำหลวง* มุ่งกล่าวถึงแต่ความเพียรพยายามของพระองค์ในการทำความดีคือการทรงนิพนธ์เรื่อง*พระมาลัยคำหลวง* และทรงอธิษฐานให้กรรมดีนั้นส่งผลให้พระองค์ได้ "พบไท้ทรงธรรม" เท่านั้น

อีกประการหนึ่งในบทปัจฉิมพจน์ใน*พระมาลัยคำหลวง* มีการระบุไว้ชัดเจนว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์*พระมาลัยคำหลวง*เสร็จในปี พ.ศ. 2380 (ดูคำอธิบายหน้า 73-74)

ส่วนปัจฉิมพจน์ของเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง* ในส่วนที่เป็นบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ พระองค์ทรงย้ำเรื่องการได้รับสถาปนาให้ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังสถานมงคล ดังปรากฏข้อความว่า

> อหํ อันว่าข้า สิริปาโล ผู้ชื่อพระมหาสิริบาล กประกาศ นาวจท โดยพระนามแต่บูรพา ทิบรรพัชช ครั้นนิวัตรนิเวศน เปนกระษัตรเพศวะรำ ธมฺมธิเปสฺสชยเชฏฺฐสุริยวํส นาม ชื่อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ไชยะเชษฐสุริยวงษ สถิตรัทยงศฤงฆาร วังบวรสถานมงคล ดำกลเปนฝ่ายหน้า แลข้านี้กสำแดงบท สงฺคายามิ แต่งลิลิษฐพจนคำสยาม สิลิฏฺฐํ ให้เกลี้ยงเกลาตามในพระบาฬี นนฺโทปนนฺทวตฺถุ ซึ่งมีในนนโทปนนทพัศดุ พหุสมฺผสฺสกํ แลมีบทสัมผัสสะอันเจรอญ ปสาทาย เพื่อจให้จำเรอญปรีดา ภิรํมย เตสํ ชนานํ แห่งนิกรสรํมณพราหมณา แลเสวกามาตยราชบัณฑิตย โสวตฺถิกมาลํ เปนถนิมรัตนภิรัญ ขิตกรรณา แห่งเมธาในโลกยนี้ (กรมศิลปากร, 2513: 234)

ในบทปัจฉิมพจน์ข้างต้นกล่าวถึง เจ้าฟ้าธรรมธิเบศผู้ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังสถานมงคล ทรงนิพนธ์*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*เพื่อเป็นเครื่องประดับกรรณของนักปราชญ์ และเพื่อให้ความสุขแก่ประชาชนสมณพราหมณ์ เสวกามาตย์และราชบัณฑิต

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงย้ำเน้นตำแหน่งกรมพระราชวังสถานมงคลของพระองค์หลายครั้ง แสดงว่าพระองค์ทรงภาคภูมิพระทัยในการทรงได้เป็นกรมพระราชวังสถานมงคล นอกจากนี้การใช้ถ้อยคำใน*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*นั้น เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงแสดงความมั่นพระทัยทั้งด้วยอำนาจและด้วยฝีมือของผู้ทรงนิพนธ์

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงสรุปได้ว่า เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*ภายหลังจากทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังสถานมงคล ในปี พ.ศ. 2384

เมื่อพิจารณาจากพระราชประวัติ แนวคิดของเรื่อง ปณามพจน์ และปัจฉิมพจน์ของวรรณคดีคำหลวงทั้งสองเรื่อง จึงกล่าวได้ว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงนิพนธ์เรื่อง*พระมาลัยคำหลวง*ก่อนเรื่อง*นันโทปนันทสูตรคำหลวง*

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (2513). *เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ พระประวัติ และ พระนิพนธ์บทร้อยกรอง* (พิมพ์ครั้งที่ 4). พระนคร: ศิลปาบรรณาคาร.

คำให้การชาวกรุงเก่า. (2507). พระนคร: โรงพิมพ์ไทยแบบเรียน. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงสาทรราชธน (สาทรอักษรทานนท์) และงานฌาปนกิจศพ นางสาทรราชธน (บัว อักษรทานนท์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 30 พฤษภาคม 2507)

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า [ตามต้นฉะบับของกรมราชบัณฑิต]. (2501). พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเขษม. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี (ม.ร.ว.มูล ดารากร) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ.2501)

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด). (2507). พระนคร: คลังวิทยา.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. (2536). *ขุนนางอยุธยา.* กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542.* กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.